

Joanna Patorska

MUZEUM W MIĘDZYRZECZU

Muzeum w Międzyrzeczu jest jedną z najstarszych placówek muzealnych w zachodniej Polsce. Jego inicjatorem był artysta plastyk Alf (Alfons) Kowalski, który od lipca 1945 roku pracował w Starostwie Powiatowym w Międzyrzeczu na stanowisku referenta do spraw kultury. Do jego obowiązków należało m.in. inwentaryzowanie i zabezpieczanie zabytków nieruchomych i ruchomych. Z podróży po powiecie przywoził liczne pamiątki świadczące o bogatej historii i kulturze Międzyrzecza i okolic; zbiory gromadził w biurze, w nieistniejącym dziś budynku przy ul. Konstytucji 3 Maja, gdzie przed rokiem 1945 mieściło się niemieckie Heimatmuseum. Alf Kowalski zastał tam resztki zbiorów, przede wszystkim zabytki archeologiczne. Cenniejsze przedmioty zostały już wcześniej rozgrabione.

W końcu 1945 roku władze miasta przekazały na potrzeby powstającego muzeum kilka pomieszczeń w Domu Społecznym (obecnie siedziba klubu garnizonowego). Placówkę otwarto 18 marca 1946 roku, w pierwszą rocznicę utworzenia polskiej administracji w Międzyrzeczu. Z tej okazji urządzono pierwszą wystawę, na której pokazano zabytki sztuki, historii i kultury ludowej zebrane przez Alfa Kowalskiego w terenie. Z czasem Alf Kowalski zrezygnował z pracy w starostwie, a 1 lipca 1947 roku oficjalnie został powołany na stanowisko kierownika muzeum – do tej pory pełnił tę funkcję społecznie.

Muzeum otrzymało nazwę Powiatowego Muzeum Ziemi Międzyrzeckiej. Na początku 1947 roku władze miejskie przekazały muzeum budynek dawnego starostwa z początku XVIII wieku wraz z oficyną, ruinami zamku piastowskiego i parkiem krajobrazowym. Zamek, jak i pozostałe budynki, wymagał gruntownego remontu oraz dostosowania wnętrza do potrzeb ekspozycyjnych. W latach 1947–1949 wykonany został wstępny remont oficyny dworskiej. W sierpniu 1949 roku po zakończeniu prac adaptacyjnych przeniesiono tu zbiory muzealne. Na cele wystawiennicze przeznaczono 6 sal o powierzchni 212 m². W pozostałych pomieszczeniach urządzono biuro, pracownię konserwatorską i bibliotekę. W budynku starostwa, który wymagał kapitalnego remontu, naprawiono dach, okna i drzwi, a w piwnicach urządzono magazyny zbiorów.

Muzeum zostało upaństwowione 17 grudnia 1949 roku. W imieniu Ministerstwa Kultury i Sztuki placówkę przejął prof. Aleksander Gieysztor. Przedmiotem przekazania były budynki oraz zbiory – około 2500 zabytków. Muzeum znalazło się pod merytoryczną opieką Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu. Pierwsza stała wystawa, której kuratorem był Alf Kowalski, otwarta została 1 maja 1950 roku w oficynie dworskiej. Pokazano portrety trumienne, rzemiosło artystyczne, kulturę ludową i pamiątki historyczne. Budynek starostwa nadal nie nadawał się do użytkowania. Rozpoczęty w 1950 roku remont przeciągał się z braku środków finansowych. W 1956 roku stała wystawa w oficynie została zdemonstrowana i rozpoczęto kapitalny remont obu budynków, który trwał prawie 10 lat. Równocześnie prowadzone były prace konserwatorskie w zamku i wykopaliskowe na dziedzińcu zamkowym i podgrodzium. Rozpoczęto je w 1954 roku, zakończono w 1962. Zamek udostępniono do zwiedzania w roku 1964. W przystosowanych do potrzeb ekspozycyjnych wnętrzach urządzone zostały nowe stałe wystawy. Uroczyste otwarcie muzeum odbyło się 24 lipca 1965 roku. Udostępnienie nowych ekspozycji w 1965 roku, nadanie w tym samym roku pierwszego statutu oraz uhonorowanie mianem Pomnika Kultury Tysiąclecia Państwa Polskiego w 1966 roku zakończyło 20-letni okres organizacji i budowy placówki. Wkrótce rozpoczęła się trwająca do dziś rozbudowa muzeum.

Już w końcu lat 60. XX wieku Alf Kowalski czynił starania o włączenie do kompleksu muzealnego budynku dawnej karczmy dworskiej. W 1973 roku obiekt został przyznany, lecz przekazano go dopiero po 10 latach. W 1975 roku odbudowany został dom bramny o dużym znaczeniu dla kompozycji przestrzennej całego zespołu muzealnego. Od tegoż roku, w wyniku reformy administracyjnej, muzeum podlegało wojewodzie gorzowskiemu i było finansowane z budżetu państwa.

W roku 1985, po 40 latach kierowania Muzeum Międzyrzeckim, kustosz Alf Kowalski odszedł na emeryturę. Zastąpił go dr Stanisław Kowalski, wcześniej wojewódzki konserwator zabytków w Zielonej Górze, który w muzeum pracował od 1984 roku, a dwa lata później zaczął nim kierować. W tym czasie rozpoczęto remont karczmy dworskiej, zakończono zaś po 15 latach, w 1998 roku. W końcu lat 80. rozpoczęto naprawę korony murów obwodowych zamku oraz budowę drewnianych zadaszeń nad bastejami artyleryjskimi. Prace zakończono w 1994 roku.

Od 1988 roku dyrektorem muzeum jest Joanna Patorska, wcześniej kustosz Działu Kultury Ludowej w tym muzeum. W wyniku nowego podziału administracyjnego kraju w 1999 roku Międzyrzecz włączony został do województwa lubuskiego. Muzeum przekazane zostało Starostwu Powiatowemu w Międzyrzecku. Brak środków na finansowanie instytucji kultury był

powodem zwolnienia 8 pracowników (z 20 zatrudnionych), w tym również pracowników merytorycznych.

Osobą najbardziej zasłużoną dla muzeum w Międzyrzeczu jest jego twórca, Alf Kowalski, artysta malarz, znawca kultury ludowej i muzealnik. On pierwszy docenił, jakie znaczenie dla polskiej kultury mają pamiątki przeszłości i zabytki architektury znajdujące się na ziemi międzyrzeckiej. Uchronienie ich przed zniszczeniem stało się celem jego życia. Pierwszym zadaniem było zorganizowanie wzorcowego muzeum regionalnego w dawnej siedzibie starostów międzyrzeckich. Potem kolejno: remont zamku, odtworzenie jego otoczenia, jak za czasów Bolesława Chrobrego, oraz uporządkowanie parku wokół muzeum. W dalszych planach A. Kowalski przewidywał zagospodarowanie na cele muzealne dawnej karczmy dworskiej i folwarku zamkowego, leżącego po drugiej stronie Obry oraz urządzenie skansenu budownictwa drewnianego w parku muzealnym. Widział również potrzebę prowadzenia kompleksowych prac badawczych w zamku międzyrzeckim. Starania rozpoczął już w 1947 roku, lecz dopiero w 1954 Międzyrzecz objęto programem badań nad początkami państwa polskiego. Jednak największą zasługą Alfa Kowalskiego jest zebranie unikalnej kolekcji portretów trumiennych, tablic inskrypcyjnych i herbowych z XVII i XVIII wieku; największej i najlepszej w polskich zbiorach muzealnych. Za swoje dokonania Alf Kowalski otrzymał wiele wysokich odznaczeń państwowych, regionalnych i resortowych.

W realizacji planów Alfowi Kowalskiemu pomagali m.in.: Stanisław Kurnatowski, archeolog prowadzący badania archeologiczne w zamku, Stanisław Błaszczyk, etnograf, Andrzej Wędzki, historyk – autorzy scenariuszy wystaw stałych, Zdzisław Ziętkiewicz, architekt prowadzący badania architektoniczne w zamku. Wkład w rozwój muzeum wnieśli również: Edward Dąbrowski, archeolog, który w latach 50. XX wieku prowadził badania archeologiczne w Pszczewie, Borowym Młynie i Policku, oraz Dorota Spychałowa z Dąbrówki Wlkp., współorganizatorka działu kultury ludowej muzeum. Nieocenione zasługi ponieśli dla muzeum dwaj wojewódzcy konserwatorzy zabytków w Zielonej Górze – dr Jan Muszyński i dr Stanisław Kowalski, którzy wykazywali ogromne zrozumienie dla działań Alfa Kowalskiego i zawsze go wspomagali.

Organizatorem muzeum jest Powiat Międzyrzecki. Placówka wpisana jest do Rejestru Instytucji Kultury Powiatu Międzyrzeckiego pod nr 1. Muzeum posiada statut nadany przez organizatora Uchwałą nr XIII/7/2000 Rady Powiatu w Międzyrzeczu z 29 marca 2000 roku, w uzgodnieniu z Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Muzeum wpisane jest do Państwowego Rejestru Muzeów decyzją Ministra Kultury i Sztuki DM-IV-PRM/40/98 z 28 grudnia 1998 roku.

Międzyrzecki zespół muzealny składa się z kilku zabytkowych obiektów. Najstarszą budowlą jest zamek zbudowany w połowie XIV wieku za panowania Kazimierza Wielkiego, w miejscu kilku następujących po sobie grodów, z których pierwszy powstał w 2. połowie IX wieku. Zamek był strażnicą polskiej granicy zachodniej. Rezydowali tu starostowie i kasztelanowie międzyrzeccy oraz załogi wojskowe. W połowie XVI wieku dobudowano przy wejściu do zamku dwie basteje artyleryjskie. W czasie wojen szwedzkich i wojny północnej zamek został zniszczony – nigdy go nie odbudowano. Zachowane mury zamkowe poddano konserwacji i zabezpieczono w formie trwałej ruiny w latach 1955 – 64. Zamek jest udostępniony do zwiedzania. Na dziedzińcu odbywają się imprezy kulturalne. Jego powierzchnia wynosi 1200 m², w tym: użytkowa 352 m², kubatura 3720 m³.

Budynek starostwa, główna siedziba muzeum, zbudowany został w 1719 roku. Na początku XIX wieku został przebudowany w stylu klasycystycznym. Jest to obiekt murowany, parterowy, z użytkowymi piwnicami i poddaszem, z naczółkowym dachem krytym dachówką. We wnętrzach znajdują się stałe wystawy: sztuki (na parterze), archeologii i historii (w piwnicach); pomieszczenia biurowe i magazyny zbiorów. Obok siedziby starostów znajduje się oficyna dworska z 1. ćwierci XVIII wieku. Jest to budynek o konstrukcji szachulcowej, parterowy, z naczółkowym dachem krytym dachówką, ustawiony prostopadle do budynku starostwa. We wnętrzach znajduje się ekspozycja stała kultury ludowej regionu oraz magazyny zbiorów. W 2. połowie XIX wieku oba budynki połączono łącznikiem. Znajdują się w nim biura, magazyny, biblioteka, część ekspozycji archeologicznej i kultury ludowej oraz mieszkanie służbowe. Powierzchnia użytkowa połączonych obiektów wynosi 1920 m², kubatura 6733 m³.

Dawna karczma dworska, położona w południowej części parku, wzniesiona została w XVIII wieku; w XIX wieku przebudowana i przystosowana do celów mieszkalnych. Jest to budynek murowany, parterowy, kryty dwuspadowym dachem. W latach 1984–1998 przeprowadzono remont, a wnętrza przystosowano do celów muzealnych (wystawa stała kultury ludowej). W 1999 roku budynek oddano w dzierżawę. Powierzchnia użytkowa wynosi 980 m², kubatura 5630 m³.

Dom bramny znajduje się u wejścia na teren zespołu muzealnego, w miejscu dawnego budynku z XVIII wieku, zniszczonego w 1945 roku. Budynek został odtworzony w 1975 roku. Jest to obiekt murowany, parterowy, z użytkowym poddaszem, kryty wysokim czterospadowym dachem. Budynek też oddano w dzierżawę; znajduje się w nim kawiarenka i punkt informacji turystycznej. Powierzchnia użytkowa wynosi 105 m², kubatura 386 m³. Ponadto znajdują się tu dwa budynki gospodarcze o łącznej powierzchni 250 m².

Obiekty muzealne otacza park o powierzchni 6 hektarów. Zachowały się tu fragmenty średniowiecznych umocnień grodowych w postaci wałów ziemnych grodu i podgrodzia z X i XI wieku. Lustra wodne rzek, fosy, stawu i kanałów otaczających park tworzą urozmaiconą kompozycję krajobrazową. Wszystkie obiekty muzealne oraz park wpisane są do rejestru zabytków.

Na czele muzeum stoi dyrektor oraz rada muzeum jako organ doradczy. Dyrektorowi podlegają bezpośrednio: główny księgowy, kierownik administracyjno-gospodarczy oraz działy archeologii, sztuki, historii, kultury ludowej, oświatowy, numizmatyczny, biblioteka, pracownia konserwatorska. Głównemu księgowemu podlega dział finansowo-księgowy; kierownikowi administracyjno-gospodarczemu – dział administracyjny i gospodarczy. W muzeum zatrudnionych jest 14 osób (13 etatów): dyrektor – kustosz działu kultury ludowej, archeolog, przewodnik muzealny prowadzący również działalność oświatową i bibliotekę, młodszy dokumentalista, starszy restawator, główny księgowy (3/8 etatu), księgowa, kierownik administracyjno-gospodarczy (1/2 etatu), pomoc muzealna, starszy rzemieślnik, pracownik gospodarczy, 3 strażników muzealnych. Działy sztuki, historii i numizmatyczny nie są obsadzone.

Większość zabytków Muzeum w Międzyrzeczu pozyskana została w czasie wyjazdów terenowych. Najlepsza część kolekcji portretów trumiennych została zebrana w pierwszych latach powojennych. Z wyjazdów do Dąbrówki Wlkp. Alf Kowalski przywoził zabytki kultury ludowej autochtonów. W maju 1947 roku w zbiorach znajdowały się 993 zabytki; w końcu 1950 roku było ich już 2500. Obecnie zbiory muzealne liczą 12459 zabytków zinwentaryzowanych, zgromadzonych w 5 działach:

- Sztuki: malarstwo portretowe XVII–XIX w., malarstwo współczesne, rzemiosło artystyczne, medale, plakaty; 3697 pozycji,
- Historii: dokumenty dotyczące przeszłości miasta i regionu, pieczęcie miejskie i cechowe, starodruki; 1186 pozycji,
- Archeologii: zabytki z wykopalisk na zamku i w okolicy; 2293 pozycji,
- Kultury Ludowej: zabytki kultury materialnej, ubiory, obrzędy, sztuka ludowa autochtonów i ludności napływowej; 2229 pozycji,
- Numizmatyczny: monety polskie i obce od XIV–XXI wieku; 3254 pozycji.

Muzeum posiada największą i najlepszą w Polsce kolekcję portretów trumiennych, tablic inskrypcyjnych i herbowych, związaną z sarmackim obyczajem pogrzebowym. Składa się ona z 218 obiektów. Portrety przedstawiają szlachtę polską i szlachtę niemieckiego pochodzenia zamieszkałą w okolicach Międzyrzecza w XVII i XVIII wieku. Większość wizerunków to lokalny wariant malarstwa trumiennego spotykany tylko w okolicach Mię-

dzyrzecza. Kolekcja portretów trumiennych prezentowana była na wielu wystawach w kraju i za granicą, m.in. w Londynie, Rzymie, Zurychu, Moskwie, Helsinkach.

Stałe wystawy muzealne urządzone w 1965 roku istnieją do chwili obecnej, uzupełniane przez lata cennymi nabytkami. W 17 latach ekspozycyjnych prezentowane są trzy stałe ekspozycje:

- „Portrety trumienne, tablice inskrypcyjne i herbowe z XVII–XVIII wieku”; pokazana jest cała kolekcja oraz zabytki uzupełniające wystawę,
- „Tysiąc lat Międzyrzecza”; przeszłość miasta i regionu od czasów najdawniejszych do początku XIX wieku (zabytki z wykopalisk w zamku i na terenie ziemi międzyrzeckiej, pamiątki historyczne),
- „Kultura ludowa polskiej ludności rodzimej z 2. połowy XIX wieku i 1. połowy XX wieku” – zabytki kultury materialnej, ubiory, obrzędowość, sztuka ludowa.

Wystawy te zajmują 760 m² powierzchni. Brak odpowiedniej sali na prezentowanie ekspozycji oraz nader skromne środki finansowe ograniczają możliwości urządzania interesujących wystaw czasowych. Muzeum dysponuje małą salą o powierzchni 25 m², w której można urządzić niewielkie wystawy, najczęściej z własnych zasobów magazynowych lub wypożyczone od osób prywatnych. W ostatnich latach przygotowywano średnio 6 wystaw w roku.

Działy merytoryczne nie są obsadzone fachową kadrami, prace naukowo-badawcze ograniczają się do dwóch dziedzin – archeologii oraz historii i genealogii rodów szlacheckich polskich i niemieckich, mieszkających w okolicy Międzyrzecza od XVI do XX wieku. Przez kilka ostatnich lat prowadzone były badania archeologiczne:

- we wsi Świąty Wojciech; poszukiwania lokalizacji eremu benedyktyńskiego z 1001 roku oraz na stanowisku wielokulturowym od paleolitu do wczesnego średniowiecza,
- we wsi Bledzew w miejscu dawnego klasztoru cysterskiego,
- w Międzyrzeczu; kilka stanowisk na terenie miasta (rynek, ul. Chłodna, ul. Spokojna) oraz na terenie budowanej obwodnicy.

Opracowane wyniki badań przedstawiane były na różnych konferencjach naukowych oraz w literaturze fachowej. Od trzech lat muzeum jest współorganizatorem sesji historycznej „Ziemia międzyrzeczka w przeszłości”. Do opracowania i wygłoszenia referatów zapraszani są przede wszystkim studenci i doktoranci interesujący się historią i kulturą Międzyrzecza i okolicy. W dwóch pierwszych sesjach uczestniczyło 26 referentów, którzy przygotowali 29 wystąpień, na trzecią opracowywane są 22 referaty. Trwałym

śladem każdej sesji, o znaczeniu nie tylko regionalnym, są publikacje zawierające wszystkie wystąpienia.

Prawie od początku istnienia muzeum prowadzona była działalność oświatowa. Były to prelekcje i pogadanki na temat historii i kultury Międzyrzecza i okolicy dla dzieci, młodzieży i dorosłych. Urządzano również wystawy oświatowe. Obecnie muzeum realizuje program edukacji regionalnej, którym objęte są dzieci przedszkolne, szkolne i dorośli. Organizowane są pogadanki dla przedszkolaków na temat obrzędów ludowych oraz konkursy plastyczne dotyczące tych obrzędów, lekcje muzealne dla dzieci i młodzieży szkolnej prowadzone przez pracowników muzeum (średnio 50 lekcji w roku), konkursy wiedzy historycznej o mieście i regionie, pogadanki i prelekcje dla osób dorosłych, zajęcia z cyklu „archeologia żywa”, wystawy czasowe uzupełniające tematykę wystaw stałych. Na początku roku szkolnego pracownicy Działu Oświatowego przesyłają do szkół i placówek opiekuńczych informacje o planowanych działaniach oraz możliwości korzystania z ekspozycji muzealnej w realizacji programu nauczania.

W ostatnich latach działalność wydawnicza ograniczała się do kilku folderów do wystaw czasowych. Obecnie muzeum jest współwydawcą materiałów z sesji historycznej pt. „Ziemia międzyrzecka w przeszłości. Szkice z dziejów pogranicza”.

Muzeum współpracuje z Uniwersytetem im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i Uniwersytetem Zielonogórskim w dziedzinie praktyk zawodowych dla studentów, m.in. archeologii, historii, edukacji plastycznej, a także w zakresie prac magisterskich i doktorskich pisanych przez studentów i doktorantów tych uczelni w oparciu o zbiory muzealne. Poza tym placówka współpracuje z muzeami w Polsce i za granicą w zakresie wypożyczania zabytków na znaczące wystawy, ostatnio na wystawę: „Szlachetne dziedzictwo czy przeklęty spadek. Tradycje sarmackie w sztuce i kulturze” w Muzeum Narodowym Poznaniu.

W ramach działalności gospodarczej – na zlecenie inwestorów oraz Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków – muzeum wykonuje badania archeologiczne i nadzory na terenie powiatów międzyrzeckiego i ościennych oraz dzierżawi w całości dwa obiekty: budynek karczmy firmie Media Odra Warta z Międzyrzecza oraz dom bramny Agencji Promocji i Rozwoju z Przytocznej.

Muzeum dysponuje pracownią konserwatorską, która zajmuje się zabytkami metalowymi, drewnianymi oraz ceramiką i szkłem z wykopalisk. Zabytki znajdujące się na wystawach stałych nie wymagają konserwacji. Natomiast blisko połowa zasobów magazynowych nigdy nie była konserwowana. Największym problemem jest zły stan techniczny budynków muzealnych.

Tylko dwa, dawna karczma dworska i dom bramny, są w dobrym stanie. Natychmiastowego remontu wymaga zamek, którego kapitalny remont wykonano w latach 60. XX wieku, zaś w latach późniejszych naprawiono tylko doraźnie. W złym stanie technicznym jest oficyna dworska. Szachulcowy budynek z XVIII wieku już w końcu lat 40. XX wieku zakwalifikowany został do rozbiórki i ponownej budowy w tym samym stylu.

W końcu lat 90. XX wieku w ciągu roku odwiedzało muzeum od 17 tysięcy do 19 tysięcy osób. Od 2001 roku liczba ta spadła i w 2004 roku wyniosła 9 tysięcy zwiedzających. Dzieci i młodzież stanowią około 70% ogółu gości.

Budżet muzeum składa się z dotacji organizatora, która w poprzednich latach wynosiła od 70 tysięcy do 150 tysięcy zł, dochodów własnych wynoszących od 250 tysięcy do 300 tysięcy zł, oraz dotacji z budżetu państwa 180 tysięcy zł. W roku 2004 budżet muzeum wynosił 685 638 zł, z tego dotacja organizatora 145 tysięcy zł, dotacja celowa z Ministerstwa Kultury na zadania objęte mecenatem państwa 213 400 zł, dochody własne 327 238 zł. Planowany budżet na 2005 rok wynosi 647 tysięcy zł. Dochody własne pochodzą ze sprzedaży biletów wstępu, wydawnictw, opłat za przewodnika, usług archeologicznych oraz dzierżaw i darowizn. Udział dochodów własnych w budżecie wynosi od 45 do 48%.

W bieżącym roku muzeum zamierza rozpocząć remont zamku i kontynuować w latach następnych. W przyszłości planuje się również wymianę sprzętu ekspozycyjnego, rozszerzenie oferty edukacyjnej oraz powiększenie kadry merytorycznej.

Główne założenia rozbudowy muzeum, nakreślone przez Alfa Kowalskiego 60 lat temu, realizowane są do chwili obecnej. Niektóre zadania nie zostaną już wykonane, np. włączenie do zespołu folwarku zamkowego, budowa małego skansenu budownictwa drewnianego. Na realizację czeka zagospodarowanie parku muzealnego, które zakończyłoby rozbudowę zespołu muzealnego. Placówka stara się pozyskać środki finansowe na ten cel z różnych funduszy, także u władz lokalnych, najbardziej zainteresowanych zachowaniem na własnym terenie muzeum, którego zbiory są ważne dla polskiej historii i kultury.